

NOOIT HEB IK

GESPREKKEN OVER GOD

Met Tamarah Benima, Stef Bos, Tijs van den Brink,
Jacobine Geel, Huub Oosterhuis, Rosita Steenbeek,
Paul van Vliet e.a.

NIETS MET U

HENK VELTKAMP

Voorwoord

Wat heb je als kind meegekregen over God? Dat vroeg ik aan vijftientig Nederlanders van wie ik vermoedde dat ze iets met God hebben. Daarna vroeg ik verder. Wat daarvan heb je achter je gelaten? En wat is er, hoe dan ook veranderd misschien, op de één of andere manier altijd met je meegegaan?

Vraag je iemand naar de zin van zijn of haar leven, dan is het antwoord vaak een verhaal, schreef György Konrád. Datzelfde gebeurt wanneer je mensen vraagt of ze iets met God hebben, en zo ja wat dan. Of en hoe God bestaat, dat zullen wij mensen nooit met zekerheid vast kunnen stellen. Gelukkig ook maar. Ondanks – maar ik zeg liever dankzij – dat gegeven hebben mensen veel te vertellen over hun ervaringen met God. Toen ik een jaar of tien was, wilde ik alles over God weten. Een oudere neef studeerde theologie en dat leek mij ook wel wat. Als je maar lang genoeg op de Bijbel studeert, dacht ik, en alles leest wat over God geschreven is, dan zal ooit het moment komen waarop je precies weet wie God is en hoe het allemaal zit met geloven en zo.

Op mijn zeventiende ging ik dus theologie studeren. Maar al snel kwam ik erachter dat die studie niet over God gaat, maar over alles (en dat bleek heel wat te zijn) wat mensen ooit over God hebben gedacht. Niemand heeft ooit God gezien, en dat is maar goed ook. Stel je voor dat iemand beweert God gezien te hebben! Die zou dan kunnen pretenderen alles over God te weten en daarmee zelf voor God te kunnen spelen. Niet voor niets zegt een oude chassidische wijsheid dat wie alles over God meent te weten van één ding zeker kan zijn: dat is God niet. Is het dan misschien maar beter om over God te zwijgen, omdat er toch niemand is die er echt verstand van heeft? Gelukkig niet. Want ook al heeft niemand ooit God gezien, mensen doen op alle mogelijke manieren heel veel ervaringen met God op. Vaak houden ze die maar liever voor zichzelf, maar soms willen ze daar – desgevraagd – ook wel over vertellen.

Als geestelijk verzorger in een ziekenhuis heb ik zo nogal wat mensen horen vertellen over wat zij, soms tot hun eigen verwondering, met God bleken te hebben. Eén van hen gaf bij de eerste kennismaking al direct zijn visitekaartje af: ik geloof niet in God. “O, daar kom ik ook niet voor”, antwoordde ik, “maar ik kom vragen hoe het met u gaat.” Vier gesprekken verder vroeg ik behoedzaam: “Zou u mij misschien iets willen vertellen over de God in wie u niet gelooft?” Die vraag bleek goed voor een lang en bewogen verhaal.

Aan vijfentwintig vrouwen en mannen stelde ik voor dit boek vrijmoedig de vraag: “Wat heeft u met God?” Niemand zei: daar heb jij niks mee te maken. Integendeel, ze vertelden me hun verhaal. Veel dank daarvoor! Het resultaat draag ik op aan u, lezer, die wellicht hier en daar iets herkent van wat u zelf – al dan niet – met God hebt.

Inhoudsopgave

Ton van der Worp (1935), uitgever	9
Frits de Lange (1955), hoogleraar theologie	19
Florus Kruyne (1954), predikant, trainer	29
Marieke Brouwer (1958), predikant, geestelijk begeleider	39
Rosita Steenbeek (1957), schrijver	49
Tamarah Benima (1950), rabbijn, columnist	59
Aafke Romeijn (1986), muzikant, schrijver	69
Nora Asrami (1983), promovenda godsdienstsociologie	79
Carel ter Linden (1933), predikant, schrijver	89
Stevo Akkerman (1963), journalist, columnist	99
Huib Oosterhuis (1933), dichter, schrijver	109
Paul van Vliet (1935), cabaretier	119
Jan Simon Ridderbos (1944), predikant	129
Jacobine Geel (1963), tv-presentator, bestuurder	139
Riekje Boswijk-Hummel (1946), therapeut	147
Holkje van der Veer (1960), dominicanes	157
Thandi Soko-de Jong (1981), promovenda theologie	167
Heino Falcke (1966), hoogleraar astrofysica	177
Shelton Telesford (1990), voorganger, muzikant	187
Henk Helmantel (1945), schilder	197
Marina de Kort-de Wolde (1962), hoofdredacteur	207
Stef Bos (1961), singer-songwriter	217
Almatine Leene (1984), predikant	227
Tijs van den Brink (1970), journalist, tv-presentator	237
Sabine Plasschaert (1973), kinderoncoloog	247
Over de interviews en de interviewer	255

"Het kan niet waar zijn dat het niet waar is."

Ton van der Worp (Enschede, 1935), studeerde theologie en was uitgever bij Ten Have.

"Zijn de dagen van God geteld? Wie er acht op slaat, ervaart dat het ritselt van God. Ook waar men Hem niet waar wil hebben. En zolang dat gebeurt is Hij niet dood. Pas als er niet meer over Hem gesproken zou worden, als Hij zou worden doodgezwegen – dán zou Hij dood zijn." (Terugblik, bij zijn afscheid als uitgever.)

Als ik 'God' zeg, wat is dan het eerste wat bij u opkomt?

De vraag: wie is Hij? Het antwoord daarop dacht ik vroeger vrij precies te weten. Wij vernamen zelfs allerlei bijzonderheden over Gods eigenschappen. Later begon dat stellige weten af te kalven, en inmiddels weet ik steeds minder. Waar ik mij aan vasthoud – ik vat een lange weg nu maar even heel kort samen – zijn de psalmdichters.

Die blijken duurzamer dan dogma's over de eigenschappen Gods?

Voor mij zeker.

Wat zijn, als u terugkijkt naar uw kinderjaren, uw eerste beelden van, of herinneringen aan God?

Toen ik vier, vijf jaar was, maakte ik kennis met de kinderbijbelverhalen van Anne de Vries en zijn collega's uit die tijd. Daar kwam God nadrukkelijk in voor als Iemand die je lief moest hebben. En in de eerste klas van de lagere school onderrichtte juffrouw Van der Fliert – ik zal het nooit vergeten – ons als volgt: als je niet steeds aan God en Jezus denkt, bedrijf je zonde.

Nee toch?

Ja echt, dat verzin ik niet. Kijk, ik was een vroeg wijs en vast ook eigenwijs jongetje. Het alfabet kende ik nog vóór ik naar school ging, dus al snel kon ik lezen. Als kind ben ik veel ziek geweest. Laatst vond ik een oud rapportboekje terug. Daarin stond, op meerdere plaatsen: “Wegens ziekte geen rapport.” En ook: “Wegens oorlogsomstandigheden geen rapport.” Ik heb in die jaren dus heel wat voor mijzelf gelezen. In veel van die boeken ging het ook over God, en wel op zo’n manier dat ik terdege beseftte een zondig jongetje te zijn. Ook moesten we op die *Eerste School met den Bijbel* in Enschede psalmversjes uit het hoofd leren. Dat begon met één per week, en vanaf de vierde klas zelfs één per dag. Die verzen zongen we ’s zondags ook in de kerk. Dat was echt een grondig stuk van mijn godsdienstige opvoeding.

Is daar nog iets van blijven hangen?

Iets? Zeg maar gerust alles. Tot op vandaag ken ik ze nog allemaal uit mijn hoofd. Onlangs heb ik dat nog eens getest. In zo’n psalmboek, oude berijming natuurlijk, kruiste ik de verzen aan die ik nog steeds vanbuiten ken. Dat bleken er een paar honderd te zijn. Mijn vader vroeg me later eens: “Weet je nog dat je ’s avonds op bed psalmversjes zong?” Zo herinnerde hij zich hoe ik voor het slapengaan Psalm 6 lag te zingen, met in die eerste regel zo’n gezongen boogje dat in de muziek een melisma heet:

*O Heer, Gij zijt welda-há-há-dig,
straf mij niet ongenadig
in uwen toornegloed.
Ai, matig uw kastijden,
sla mij met medelijden,
gelijk een vader doet.*

Hoe oud was u toen helemaal?

Zes, zeven. Tja, dat verzin ik niet, dat leerden wij op die leeftijd allemaal vanbuiten.

Hoe kwam dat op u als kind over, die zondigheid waar juffrouw Van der Fliert van getuigde?

Zij was voor mij een volstrekte autoriteit. Over haar uitspraken was dus niet de geringste twijfel mogelijk. En ach, nou ja, zonde, dat was nu eenmaal zo. Daar paste ook die zesde psalm helemaal bij. Maar gelukkig had ik een opgewekt gemoed, dus daar heb ik niet onder geleden. Trouwens, ik leerde ook nog wel andere psalmen:

*De Heer zal opstaan tot den strijd,
Hij zal zijn haters wijd en zijd,
verjaagd, verstrooid doen zuchten.*

Die Psalm 68 vond ik mooi, want ik dacht: nou, als de Heer achter mij staat, dan kan mij niks gebeuren.

Daar gaf u een veilig gevoel?
Zeker. En nog meer bij Psalm 103:

*Geen vader sloeg met groter mededogen
op teder kroost ooit zijn ontfermend' ogen
dan Israels Heer op ieder die Hem vreest.*

En natuurlijk Psalm 23, *de Heer is mijn herder*. Nou ja, zo kan ik nog wel even doorgaan.

Maar had u dan echt geen last van die zondigheid waar die juffrouw van de eerste klas zo indringend over sprak?

Ach nee, dat was hooguit een soort achtergrondmuziek. Thuis was het anders. Mijn lieve ouders waren gelovige mensen, maar opgewekt. Niet van het strenge of zware soort. We zongen thuis ook als gezin, begeleid door mijn moeder op het harmonium.

Welke beelden van God had u als kind?

Ook die komen uit de psalmen. Een God van ontferming en erbarmen – die soms ook een toornende God kon zijn. *Hij zal zijn haters wijd en zijd*, van zojuist. Hoe ik dat laatste dan weer moest rijmen met het

beeld van Jezus, dat begreep ik niet zo goed. Dan hield ik mij maar vast aan de mooie beelden. Ik weet ook nog wel dat ik als kind dacht: het kan niet waar zijn dat zo'n God mij straft. Nou ja, behalve dan als ik echt iets zondigs had gedaan.

Zoals?

Als ik een ongepast of ruw woord tegen mijn moeder had gebezigd, dat soort overzichtelijke zaken.

Wie leerde u bidden?

Dat kreeg ik vanzelf mee, thuis, op school, en ook al jong in de kerk.

Kunt u zich nog herinneren of u als kind, behalve die gezamenlijke gebeden, zelf ook bad?

Ik vertelde al dat ik in mijn jonge jaren veel ziek ben geweest. Ook in het ziekenhuis heb gelegen. Bidden deed ik toen zeker. Of was het meer een soort mediteren? Misschien is dat er een groot woord voor op die leeftijd, maar ik was wel zo'n kind dat, zal ik maar zeggen, de dingen overpeinsde.

Hoe werd er thuis gebeden?

Voor en na de maaltijden een stil gebed. Mijn vader was niet iemand die zich op dat terrein echt uitte, mijn moeder ook niet. Maar één herinnering staat bij mij nog altijd diep ingegrift. In het oorlogsjaar 1944, ik was negen, kwamen er vanwege vliegbasis Twente nogal wat bombardementen op Enschede terecht. Tijdens één ervan, het was heel heftig en vlakbij, kropen we uit angst allemaal onder het bed, en hoorde ik mijn moeder luidop bidden: "Ach Here, help!" Haar jammergebed, als in de psalmen, heeft niet nagelaten diepe indruk op mij te maken.

Welke beelden van, en gedachten over God uit uw kinderjaren hebt u losgelaten? En welke gaan nog altijd op de één of andere manier met u mee, al dan niet veranderd?

Tja, ook dan kom ik weer terug bij de psalmen. Trefwoorden als "erbarmen", "mededogen", dat heb ik allemaal meegenomen.

En wat hebt u achtergelaten?

Nou ja, die wrekende God, en alles wat daarbij hoort. Dat wilde ik niet waar hebben.

Welke werkelijkheid vertegenwoordigt God voor u in uw leven nu?

Da's nogal een vraag! Ik maak een paar grote stappen. Toen ik theologie ging studeren en voor het tentamen dogmatiek de leerboeken moest bestuderen over wat daarin 'de eigenschappen Gods' heet, dacht ik: dat is een met behulp van Aristoteles in elkaar geknutselde God. Daar kon ik niet mee uit de voeten. Dus ja, vanaf dat moment viel er nogal wat af, en er bleef niet zo heel veel over. Ook kreeg ik steeds meer moeite – maar dan zijn we alweer een stuk verder – met wat ik nu maar even oneerbiedig de constructie noem van het verzoenend lijden van Jezus.

Was dat wegvallen bevrijdend of lastig?

Aanvankelijk had ik daar zeker ook wel last van. Totdat ik op zeker moment – daar heb je de psalmen weer – in Psalm 139 las: *het begrijpen is mij te wonderbaar*. Dat is, kort gezegd, waar ik sindsdien al die jaren mee leef. Ja, er is veel verdwenen. Maar iets essentieels is gebleven. Mijn wens is – ik zet weer een paar grote stappen – dat die zes woorden ook op mijn rouwkaart komen.

Ervaart u God in uw leven als aanwezig of afwezig?

Zelden als aanwezig in de pregnante zin. Er zijn maar enkele van die momenten geweest, waarvan ik achteraf durf zeggen: ja, daar was-Ie.

Mag ik daarnaar vragen? Ook al betreed ik daarmee heilige grond?

Zo'n moment is er geweest toen ik op mijn vierentwintigste door een aanrijding te pletter viel. Ik was bijna afgestudeerd in de theologie en had daarnaast een opleiding Nederlands MO gedaan. Want ik dacht: predikant zal ik nooit worden, althans niet in mijn vrijgemaakt-gereformeerde kerk. Daar was ik inmiddels toch te vrijzinnig voor geworden. Ik had gesolliciteerd naar een leraarspost aan het lyceum in Doetinchem. Tot mijn grote vreugde kreeg ik een telegram – die had je

toen nog – van de rector: u bent benoemd. Hoera, dacht ik, nu kunnen we trouwen! Ik belde direct Miny, mijn verloofde, om het heugelijke nieuws te vertellen en zei: “Neem een dag vrij, dan gaan we samen uit fietsen om het te vieren.” Aan het eind van die mooie dag werd ik toen aangereden. Alles donderde in elkaar. Echt een breukpunt in mijn leven, en niet alleen vanwege de vele botbreuken. Ook de vertwijfelde vraag: God, waar bent U?

De grond onder uw voeten viel weg.

Net als heel veel jaren later, weer zo’n moment. Miny werd de laatste twintig jaar van haar leven geteisterd door Parkinson. Toen ze bijna aan het einde van haar lijdensweg was gekomen, zat ik eens bij haar. Ze zei: “Ton, lees mij een psalm.” Ik dacht, laat ik Psalm 23 maar lezen, *de Heer is mijn herder*, want ik wilde toe naar *zelfs al ga ik door een dal van diepe duisternis*. Ik begon te lezen, maar zie, dan staat daar eerst: *mij ontbreekt niets*. Beiden barstten we in tranen uit. Miny snikte: “Mij ontbreekt alles.” Nou, verder zijn we met het lezen van die psalm toen niet gekomen. (*stilte*) Nu ik het vertel, raakt het me weer. Ook dat was zo’n pregnant moment: waar is-ie?

En?

Nou ja, ik weet niet ... of beter, ik weet wel ... God was ook in die verwarring. Niet dat God in verwarring was, misschien ook wel, maar wat ik bedoel is dat Hij er was toen wij zo in verwarring waren. Als u begrijpt wat ik bedoel.

Als ik u vraag om wat God voor u betekent heel kernachtig samen te vatten, welk trefwoord, of trefwoorden zou u dan kiezen?

Op mijn zestigste nam ik vervroegd afscheid als uitgever, omdat ik mijn werk en de mantelzorg voor mijn vrouw niet langer kon combineren. Ik kreeg een prachtig afscheid, waar ook enkele auteurs uit mijn fonds gesproken hebben: Harry Kuitert, Anton Wessels, Rochus Zuurmond. Mijn slotwoord van toen is ook mijn antwoord op uw vraag: “Het kan niet waar zijn dat het niet waar is.”

Kort maar krachtig.

En daarna heb ik Gerard Reve geciteerd, zijn gedicht ‘Roeping’:

*Zuster Immaculata die al vier en dertig jaar
verlamde oude mensen wast,
in bed verschoont,
en eten voert,
zal nooit haar naam vermeld zien.
Maar elke ongewassen aap die met een bord
dat hij vóór dit, of tegen dat is, het verkeer verspert,
ziet 's avonds reeds zijn smoel op de tee vee.
Toch goed dat er een God is.*

Kunt u uw ervaringen met c.q. gedachten over God met anderen delen?

Daar loop ik niet mee te koop. Maar als mij daarover iets wordt gevraagd, antwoord ik zonder omwegen. Als uitgever van mijn fonds kreeg ik nogal eens de vraag: Ton, jij bent toch een pientere jongen, hoe kan het toch dat jij gelooft? Wel, antwoordde ik dan, dat is de bedding waarin ik wil blijven.

Wie zijn, in persoon of geschrift, voor u inspirerende gidsen of reisgenoten op uw weg door die bedding?

Dat zijn er nogal wat.

Dat vermoedde ik al.

Zomaar een paar namen. Iemand die mij geweldig op weg heeft geholpen, was Dorothee Sölle. Zij heeft mij, heel kort samengevat, geleerd dat geloven niet vrijblijvend is.

Met Lukas Grollenberg, dominicaan, heb ik veel gewandeld. Behalve theoloog was hij ook archeoloog, deed opgravingen in het Midden-Oosten. Lukas zei mij eens: “Ton, als je dan 's nachts in de woestijn op je rug ligt, in volstreekte eenzaamheid, en naar de sterren kijkt, dan kan het niet anders of Hij moet er zijn.”

Jan van Baal, de laatste gouverneur op Nieuw-Guinea en daarna hoogleraar antropologie, vertelde me eens hoe hij door twee Papoea's in een prauw ergens heen geroeid werd, terwijl een tropische regenbui zich over hen uitstortte. "Ik keek naar de druipende rug van de roeier voor mij en dacht ineens: zou deze man verloren gaan omdat hij Jezus niet kent? Dat is toch niet denkbaar?"

Van Arie van den Beukel, degelijk gereformeerd opgevoed, gaf ik een mooi boek uit: *De dingen hebben hun geheim*. Hij zei eens tegen me: "Ton, ook als het zou blijken niet waar te zijn, want bewijzen hebben we niet, dan nog is er niets verloren. Dan hebben we in elk geval naar zijn geboden proberen te leven."

En wat heb ik veel geleerd van Harry Kuitert! Nou ja, zo kan ik nog heel lang doorgaan. Zoveel gidsen die mij vergezellen. Eigenlijk, denk ik wel eens, heb ik tweemaal theologie gestudeerd. Ooit, regulier, in Kampen. En vervolgens, met beduidend meer plezier, als uitgever bij velen van mijn auteurs.

Kunt u een tekst, gedicht of lied noemen waarin iets verwoord wordt van wat voor uw besef van God belangrijk is?

Ik val in herhaling. Psalm 139. Daar staat het allemaal in. En als ik op een postzegel zou moeten schrijven wat ik geloof, dan zou dat zo iets zijn als: ik geloof in het geloof van de psalmdichters. Ja, dat is dus eigenlijk een tweedehands geloof, maar zo is het wel. Ik beaam dat. Het is toch ongelooflijk, om niet te zeggen wonderbaar dat al die uitroepen van diepste nood en hoogste vreugde van tweeënhalft duizend jaar geleden mij nog altijd raken?

23 maart 2020

"Als het, wat God betreft, op beschrijven aankomt, dan ga ik stuntelen en stotteren."

Frits de Lange (Vriezenveen, 1955), tot 2021 hoogleraar Ethiek aan de Protestantse Theologische Universiteit, vestiging Groningen, en buitengewoon hoogleraar aan de Universiteit van Stellenbosch, Zuid-Afrika.

"Ik pendel voortdurend heen en weer tussen de christelijke traditie waarin ik geworteld ben en waarin ik mij als theoloog thuis voel, en de wereld van de seculiere spiritualiteit waarin ik leef." (Heilige onrust. Een pelgrimage naar het hart van religie, 2017)

Als ik 'God' zeg, wat is dan het eerste wat bij u opkomt?

Godallemachtig. En ook *gvd*. Uitroepen dus. Het woordje 'God' zit bij mij veel meer in de emotie dan in de reflectie of in beelden. God heeft bij mij alles te maken met woede, verbijstering, verwondering, vreugde, machteloosheid, verlatenheid, geborgenheid, en ga zo maar door. Dat is, denk ik, essentieel voor mij.

Daarmee bevestigt u wat taalkundigen ons uitleggen: taal wordt niet geboren als beschrijving, maar als uitroep. Of in hun vaktaal: taal is van huis uit performatief, evocatief, en niet descriptief.

Dat klopt, en ik merk het ook. Als ik God moet gaan beschrijven, dan ga ik stuntelen en stotteren, want dan weet ik het niet meer. God is emotie.

Wat zijn, terugkijkend naar uw kinderjaren, uw eerste herinneringen aan God? Minder aan God dan aan onze dominee, hoe die op de preekstoel zwevend stond te oreren. Deze man Gods is eigenlijk mijn eerste herinnering aan God.

Conform McLuhan: "The medium is the message"?

Ja, precies. Ook als ik verder zoek vind ik in mijn geheugen geen kinderherinneringen aan God.

Wel beelden?

Ook niet. Of het zouden juist de beelden moeten zijn die ik als theoloog bevecht. Niet dat ik die mij herinner, maar wellicht projecteer ik die op mijn eigen jeugd. Zeg maar de man met de baard op de wolk. Of de Oude van Dagen op dat schilderij van William Blake, die met zijn passer de wereld ontwerpt. Dat zijn beelden waarvan ik denk dat ik ze in mijn jeugd heb meegekregen. Een sterk theïstische God dus: de machtige bestierder van het universum die als een Romeinse keizer met z'n duim op of neer gebaart wie mag leven en wie moet sterven.

En toen u wat ouder was?

Dan is het vooral het begrip 'Voorzienigheid'. Mijn eerste bewuste herinneringen aan God zijn dan ook worstelingen met God, vanuit de moeite die ik had met een bepaald Godsbeeld. Op mijn veertiende ging ik volgens mijn dagboek net als Pascal een soort weddenschap aan: als jij die heerser van het heelal bent, dan wil ik niet meer in je geloven. Terwijl ik toch een keurig gereformeerd jongetje was.

Uw moeite met God zat erin dat u zijn wereldregering niet zo best vond functioneren?

Gaandeweg ontdekte ik zoveel tekortkomingen in zijn schepping dat ik soms dacht: eigenlijk deugt daar helemaal niks van. Nou ja, dat is dus die eeuwige vraag waar de theologie een speciale naam voor heeft bedacht: *theodicee*. Als God almachtig is én liefdevol, waarom is er dan zoveel kwaad en ellende? Dat waren de vragen die mij door het hoofd speelden. De figuur van Job fascineerde mij toen al. Die blijft sindsdien heel mijn leven met mij meegaan.

En bidden?

Eigenlijk heb ik nooit zo geloofd in het vraaggebed, ook vroeger niet, zo van: God, wilt u dit of dat doen of regelen? Want ik had ook toen

al niet het idee van God als een persoon of een instantie bij wie je je verlanglijstjes kunt deponeren. Als kind dacht ik al: zo hoef ik niet te bidden, dat heeft toch geen zin, want als God iets of iemand is dan in elk geval niet een adres voor mijn verzoekschriften.

Kreeg u dat zo van huis uit mee?

Dat weet ik niet zo. Kijk, ik kom uit een arbeidersgezin, mijn ouders waren geen gestudeerde mensen, er waren ook nauwelijks boeken in huis. Maar wat ik heb meegekregen, van God en vooral van het geloof, dat waren niet zozeer beelden of voorstellingen, laat staan gedachten, maar vooral een gevoel van, zeg maar, liefdevolle geborgenheid.

Waar leerde u de Bijbelverhalen kennen?

Thuis natuurlijk, het lezen uit de Bijbel. Plus de kinderbijbel van Anne de Vries. En op de christelijke school. Het waren destijds nog echt de nadagen van de gereformeerde zuil. Twee keer per zondag naar de kerk. Lid van de knapenvereniging. Daarna de jongelingsvereniging, waar ik ook nog voorzitter van ben geweest. Ja, dat heb ik allemaal meegekregen.

Had u een favoriet Bijbelverhaal?

De roeping van Samuel vond ik prachtig. En de doop van Jezus in de Jordaan, ook al omdat ik precies wist waar die had plaatsgevonden.

Waar dan?

Bij de brug over het kanaal, bij ons in Vriezenveen.

Welke beelden van, gedachten over en associaties met God uit uw jeugd zijn met u meegegaan en welke heeft u achtergelaten?

Die man op de wolk en de heerser over het heelal zijn achtergebleven. Het beeld van God als, zeg maar een persoon-achtig wezen, dat heb ik wel lang gehad, maar daar kreeg ik steeds meer moeite mee. Dat ben ik nu kwijt.

Heeft dat ooit gevoeld als een gemis?

Nee.

In de essays die u daarover schreef in Trouw klinkt het meer als een opluchting.

Dat is het ook. Want met dat oude beeld creëer je ook allerlei problemen. Je merkt het ook weer in deze coronacrisis. Ik lees nu stukken van collega-theologen die zich dan toch weer geroepen voelen om, zal ik maar zeggen, de Voorzienigheid goed te praten, en te verklaren waarom er ziekte is.

In uw essay ‘En God sprak: “Ik besta niet”’ (Trouw, 11 juni 2016) noemt u als één van de redenen waarom veel gelovigen blijven vasthouden aan zo’n God als een Hoogste Wezen: “Hij vervult de fundamentele behoefte aan veiligheid, die alleen nog maar sterker wordt naarmate de samenleving meer op drift raakt”, en voegt daaraan toe: “Ik denk dat het christelijk geloof op dit punt niet-religieus is. Er is niets in de overlevering van en over Jezus dat je geruststelt en dat je verlost van angst, onzekerheid en twijfel.” Maar u noemde zelf liefdevolle geborgenheid als belangrijk voor uw geloof. Waarom zouden we in deze coronacrisis dan geen veiligheid en geborgenheid mogen zoeken bij God, zoals bijvoorbeeld de dichter van Psalm 121 dat doet?

Over corona gesproken: er worden momenteel bakken vol troost en bemoediging uitgestort via sociale media, ook door predikanten. Ik moet zeggen dat ik daar heel stoïsch onder ben. Wij worden niet gered van corona. Ook daarbij moet ik voortdurend aan Bonhoeffer denken, vandaag is het precies 75 jaar geleden dat ze hem hebben opgehangen. Toen ze in hun Berlijnse gevangenis de bommen vlakbij hoorden ontploffen, vroegen zijn medegevangenen: “Dominee, wilt u met ons bidden?” Bonhoeffer antwoordde: “Wacht maar even tot het weer over is.” Zelf ervaar ik ook veel meer troost en bemoediging in wat de Amerikaanse franciscaan Richard Rohr schrijft: Corona helpt ons om, voor zover we dat nog niet gedaan hebben, ons te initiëren in de werkelijkheid. En die werkelijkheid is Christus-vormig, dat wil zeggen: kruisvormig. Dus die werkelijkheid is niet zonder lijden en dood. Wij worden niet bewaard voor het lijden, we worden ook niet bewaard voor de dood, maar we moeten erdoorheen.

En Psalm 121 dan?

Die psalm wil helemaal niet zeggen: jou zal niets overkomen! Maar wel dat je tóch geborgen bent als jou iets vreselijks overkomt. Als je, bijvoorbeeld, bezwijkt aan het coronavirus. Onze kruisvormige werkelijkheid kan heel hard zijn, en toch draait het daarin om de liefde. Waarbij liefde en verlies twee kanten zijn van dezelfde medaille. Ik heb er dus echt bezwaar tegen om goedkope troost te verkondigen, gebouwd op de illusie van 'jou kan niks gebeuren'.

Ervaart u God als aan- of afwezig?

Aanwezig. God en realiteit zijn voor mij bijna synoniem.

Bedoelt u daarmee wat theologen panentheïsme noemen? Dat de hele werkelijkheid in God is?

Ja.

En welke werkelijkheid vertegenwoordigt God dan in uw leven?

God is voor mij de uitnodigende werkelijkheid, waarbij de vraag aan mij is of ik mij aan die werkelijkheid toevertrouw. Dat lukt mij lang niet altijd, en dat ervaar ik dan als het mij uit die werkelijkheid terugtrekken, het niet aandurven.

Leg eens uit?

Ik lees momenteel *Het verlangen naar zin* van Hans Alma. Zij gebruikt daarin een metafoor die mij aanspreekt: resonantie. Kijk, als ik een wandeling maak en ik ben alleen maar in mijzelf opgesloten, dan resonanceert er niks. Maar als ik me open, zie ik die indrukwekkende eik, voel ik de wind om mijn hoofd en hoor ik de vogels zingen. Dan begint er van alles in mij te resoneren. Dan krijg je ook veel terug. Dan beginnen ook de bomen en de dieren te praten, en gaat er in mij iets meertillen met de werkelijkheid die ik ontmoet. Om van ontmoetingen met mensen nog maar te zwijgen. Precies die resonantie, die resonerende werkelijkheid, is voor mij eigenlijk God. Of beter: het sacrament van God. En omgekeerd: hoe meer ik mij afsluit van die werkelijkheid, des te afweziger is God.

Heeft u het dan alleen maar over de mooie, welkome werkelijkheid?

Nee, over heel de werkelijkheid. Ook de harde. Ook die van corona. Ook dat virus is in God. Je toevertrouwen aan heel die werkelijkheid, ook die soms keiharde werkelijkheid van ziekte en dood, is je toevertrouwen aan de Levende. Dat is ook wat bidden voor mij betekent.

En voorbede dan?

Het mooie van de voorbede is hoe je daarin mensen en situaties opdraagt aan de Eeuwige.

Heeft u ooit in uw leven een stem gehoord, een verschijning gezien of een ervaring gehad die u zag als komend van God?

Nee. In elk geval niet in die bovennatuurlijke zin. Maar er kan wel degelijk iets in de werkelijkheid doorbreken wat ik ervaar als een soort verschijning, zeg maar een epifanie.

Alsof je een licht opgaat?

Ja, want soms kan de werkelijkheid wel heel hevig binnenkomen. Zó, dat de rillingen je over de rug lopen. Ik omschrijf dat soms als 'dat wat groter en sterker is dan mijzelf'. Ook dat is voor mij een omschrijving van God. Is dat dan ook liefde? Uiteindelijk wel, denk ik. En dan sta ik weer voor die ultieme vraag waar het volgens mij in geloven steeds om gaat: kun je je toevertrouwen aan dat wat groter en sterker is dan jezelf? In zulke ervaringen – het kan ook muziek zijn, een gedicht, of een intense ontmoeting – kun je zomaar deel krijgen aan iets wat werkelijk van een andere orde is. Zulke ervaringen lijken dan uit een andere werkelijkheid te komen, maar voor mij zijn ze juist een verheving, een soort condensatie van die ene werkelijkheid waarin wij leven.

Kunt u in één trefwoord samenvatten wat God voor u betekent?

(na lange stilte) Ja, maar dan wil ik eerst iets zeggen over alle gedachten die zo'n vraag in mij over elkaar laat tuimelen. Waarom willen we toch steeds woorden voor God, liefst één kernwoord? "God is het meest beduimelde woord", zei Rochus Zuurmond ooit, en Karl Rahner heeft

eens voorgesteld om het woordje ‘God’ eerst maar eens vijftig jaar uit ons vocabulaire te schrappen, opdat het ooit nog weer eens betekenis mag krijgen. Dat snap ik allemaal. En toch wil ik dat woordje ‘God’ niet kwijt, omdat ik daarin aansluiting vind bij de traditie die ik niet wil missen. Ook omdat dat woordje ‘God’, en dat is mijn antwoord op deze lastige vraag, een soort eenheid uitdrukt. Zonder die God-als-eenheid zou mijn ervaring van de werkelijkheid verpulveren, in duizend miljoenen stukjes uiteenvallen. ‘God’ is als de samenballing van al het vechten om zin en betekenis van alle mensen, van heel onze planeet en van heel onze geschiedenis bij elkaar. Voor dat alles, het leven, het universum als geheel, als eenheid staat voor mij het woordje ‘God’.

André Zegveld omschrijft God in het spoor van Paul Tillich als datgene “waarmee je aangeeft wat er voor jou werkelijk, onoverkomelijk en onvoorwaardelijk toe doet.” Hoe is dat voor u?

Ook voor mij gaat het om die ultieme ervaring. Dat-waar-je-niet-aan-ontkomt, zal ik maar zeggen. En dat speelt door heel onze werkelijkheid heen.

Wanneer bijvoorbeeld?

Als ik naar Albert Heijn ga, waar voor de deur de verkoopster van de Straatkrant staat. Geef ik haar wat of doe ik vandaag niks? Ik ontkom niet aan een antwoord, want ook als ik niks geef, is dat dus mijn antwoord aan haar. Zie ik haar, of sluit ik mijn ogen? Open ik mij, of sluit ik mij af? Over resonantie gesproken! In elke ervaring, groot of klein, kan iets of iemand, groter en sterker dan mijzelf, een appèl op mij doen. Daar zit dat onvoorwaardelijke in.

Wie waren of zijn, in persoon of geschrift, voor u inspirerende gidsen of reisgenoten op uw weg met God?

Mijn leermeesters Gerard Rothuizen en Okke Jager, die mij bevrijd hebben van dat enge, alleen maar in kerken opgesloten geloof. In geschrift: Dietrich Bonhoeffer natuurlijk, vooral zijn gevangenisbrieven. En Simone Weil. Zij is voor mij als een stem uit de hemel.

Wat zegt die stem u?

Dat het in ons leven uiteindelijk gaat om de liefde, waarbij liefde voor haar een ander woord is voor de werkelijkheid. De wereld, leer ik van haar, is één grote liefdesbrief van God aan ons. Met dien verstande dat die nu eens in vrolijk rood, dan weer in bitter zwart geschreven is.

Is er een gedicht of lied dat altijd met u meegaat, waarin iets verwoord wordt wat voor uw besef van God wezenlijk is?

Het 'Laatste gedicht' van Hans Andreus:

*Dit wordt het laatste gedicht wat ik schrijf,
nu het met mijn leven bijna is gedaan,
de scheppingsdrift me ook wat is vergaan
met letterlijk de kanker in mijn lijf,*

*en, Heer (ik spreek je toch maar weer zo aan,
ofschon ik me nauwelijks daar iets bij voorstel,
maar ik praat liever tegen iemand aan
dan in de ruimte en zo is dit wel*

*de makkelijkste manier om wat te zeggen), -
hoe moet het nu, waar blijf ik met dat licht
van mij, van jou, wanneer het vallen, weg in*

*het onverhoeds onnoemelijke begint?
Of is het dat jij me er een onverdicht
woord dat niet uitgesproken hoeft voor vindt?*

9 april 2020, de dag waarop 75 jaar eerder Dietrich Bonhoeffer werd geëxecuteerd.

**"Ons eerste kind werd te vroeg
geboren en stierf. Toen wilde ik
met God helemaal niets meer
mee te maken hebben."**

Marieke Brouwer (Rhenen, 1958) is predikant en geestelijk begeleider in de Evangelisch-Lutherse gemeente te Amsterdam.

"Ik weet nog steeds bijna niet wat ik zeg als ik het woord 'God' laat vallen, maar toen ik in allerlei boeken God omschreven zag als 'mysterie', 'grond van ons bestaan, 'datgene waar we uit voortkomen en mogelijkterwijze ook weer naartoe gaan' was dat een andere manier van praten over God dan ik in mijn theologiastudie had meegekregen. Dát begreep ik, dat mysterie ... en dat tegelijkertijd iets in ons hart daar aan raakt en er deel aan heeft." (Speling 2011, nr. 2)

Als ik 'God' zeg, wat is dan het eerste wat bij u opkomt?
Aanwezigheid.

Terugkijkend naar uw kinderjaren: wat is uw eerste herinnering aan, gevoel of associatie bij 'God'?

God hoorde er – we waren bij ons thuis gereformeerd – vanzelfsprekend bij. Ik herinner me dat ik al heel jong voorgelezen werd uit de kinderbijbel. Daarnaast is er een andere herinnering, ook van heel jong: een soort gevoel van geheim. Ik zie me zitten op het gras in de tuin, gefascineerd door zonlicht op een bloem, misschien schijnt dat licht er wel doorheen. Met mijn taal van nu noem ik dat een eerste ervaring van dat grote mysterie, het alomvattende Licht, zoals Hans Andreus dat verwoordt in zijn gedicht *Oude woorden*:

*Ik kan nu alleen
deze oude woorden schrijven:
door een bloem
slaat licht heen;
in dat licht
staat stilte;
in die stilte
is leegte;-
oude woorden voor God.*

Heeft die prille ervaring ook een kleur, een gevoel?

Van heel veilig. Er ligt ook verwondering in. Bijzonder, want iets als verwondering zou ik niet snel associëren met mijn gereformeerde opvoeding. Daarin lag het accent veel meer op het gelovige leefpatroon. Bidden, aan tafel en voor het slapengaan, Bijbellezen, ethiek, levensstijl, kerkgang. Dat was allemaal heel belangrijk. Ik weet ook nog goed hoe er 's zondags na de kerk thuis bij de koffie stevig werd nageboomd over de preek.

Waar merkte u als kind aan dat geloven voor uw ouders echt belangrijk was?

Dat zal ik vooral van mijn moeder hebben, want mijn vader overleed toen ik acht was. Het zat, denk ik, vooral in die dagelijkse vroomheid en levenspraktijk. Dat haalde ik als kind ook wel uit gesprekken in de familie, waarin het soms over de oorlog ging. Opa en ooms zaten in het verzet en dat had alles te maken met hun geloofsovertuiging. Als je gelooft, dan sta je daar ook voor. Dat heb ik als kind al heel vroeg meegekregen.

Wie leerde u bidden?

Moeder, en ik denk ook vader, toen hij nog leefde. 's Avonds voor het slapengaan: *Ik ga slapen, ik ben moe*. Maar hoe ik zelf heb leren bidden, daar heb ik eigenlijk nooit zo bij stilgestaan. Het ging spelenderwijs, denk ik, als vanzelf, vanuit dat vaste bidden aan tafel en bij het slapengaan. Echt een vorm van zelf bidden herinner ik me pas uit mijn tienertijd.

Wat voor gebed was dat? Een soort gesprek met God over wat u zoal bezighield?

Nee, dat kwam pas later. Eerst was het vooral vragen, en bidden voor mensen.

Herinnert u zich beelden van of bij God, uit uw jeugd?

Nee, niet een bepaald beeld, en zeker geen man op een wolk. Wel zo'n gevoel van: iemand daarboven zorgt voor ons, en houdt de boel een beetje in de gaten.

Bijbelverhalen?

Ik werd voorgelezen, uit verschillende kinderbijbels, al naargelang mijn leeftijd. Die heb ik nog allemaal. Ook *De goede herder* door W.G. van de Hulst, met van die streepjes tussen de lettergrepen, zodat ik dat al jong zelf kon lezen. In de kinderkerk kregen we verhalen met platen op zo'n flanelbord. En op school werd dat allemaal nog eens dunnetjes overgedaan. Dus ja, die verhalen zitten er goed in.

Had u een favoriet Bijbelverhaal?

Niet zo bepaald. Ik vond ze allemaal geweldig. Fantastisch! Goud voor mijn fantasie!

Kijkend naar wat u diep in u meedraagt aan gevoelens, associaties, beelden en verhalen bij God uit uw kinderjaren: wat heeft u inmiddels achter u gelaten? En wat is er, al dan niet veranderd, altijd met u meegegaan?

Er is een periode in mijn leven geweest waarin het allemaal weg was, of leek te zijn. Theologie studeren zaagde de poten weg onder alles wat ik altijd letterlijk had genomen. Dat was tamelijk desastreus voor mijn naïeve en onbevraagde geloof. Maar de echte en volledige kaalslag kwam pas tegen het eind van mijn studietijd. Ons eerste kind werd te vroeg geboren en stierf. Toen wilde ik met God helemaal niets meer te maken hebben. Hoezo een goede God? Dat sloeg voor mij helemaal nergens meer op. Woedend was ik.

Alles weg?

Ja. En ook daarna is er nog een hele tijd geweest zonder. Behalve dan ... dat die andere ervaring wel bleef. Die verwondering. Over, zeg maar, hoe het licht door de bladeren valt. Zoals nu hier in dit park.

Die verwondering is altijd gebleven?

Ja. En het grappige is ... nou ja, grappig ... ja, toch ook wel geestig eigenlijk ... dat ik eindelijk na al die jaren, en met zoveel omwegen ... op die beginvraag zojuist *aanwezigheid* als eerste associatie noemde. Gods aanwezigheid. Dat was het voor mij vroeger ook. En nu zeg ik het weer opnieuw. Maar daar zit inmiddels dan wel zo'n vijftig, zestig jaar tussen, waarin ontzettend veel gebeurd is. Gods aanwezigheid was vroeger, toen ik klein was, misschien wel concreter, of menselijker. Inmiddels is die ervaring van aanwezigheid leger geworden. Abstracter. Meer mystiek, zeg maar. Gevulde leegte, of lege volheid. Uiteindelijk kom ik daar toch weer bij uit. Misschien dat het onderhuids altijd wel doorstroomde, maar er zijn dus tijden geweest dat ik daar echt geen toegang meer toe had.

Hoe is het na die kaalslag van die hartverscheurende rouw toch weer ergens gaan stromen?

Wat veel rouwprocessen kenmerkt, heb ik ook ondervonden. Hoe diep je ook gaat, er komt ooit een dag waarop je, zal ik maar zeggen, weer genietend door het park loopt, de meidoorn ziet bloeien, en ook weer naar muziek kunt luisteren. Veel is er door heel dat proces op de schroothoop gegaan. Alles wat ik over God bedacht had, of bij elkaar gesprokkeld, tijdens mijn studie en daarna. Al die bewuste, halfbewuste en onbewuste Godsbeelden die ik had. Voor mijzelf spiegel ik die ervaring in dat Bijbelverhaal over Elia op de Horeb. Hij komt daar nogal wanhopig terecht, en dan gaat God driemaal aan hem voorbij. Eerst in een geweldige storm. Vervolgens in bliksemend vuur. En ten slotte in stilte.

Stilte?

Ik versta dat als hoe alle Godsbeelden van Elia eraan gingen. Alles weg. Verdamppt. Stilte. En precies dat gaf weer ruimte voor ... ja, wacht, hoe moet ik dat nou zeggen ... natuurlijk mag je nooit in het algemeen zeggen dat lijden loutert. Maar van mijzelf kan ik wel zeggen dat het overlijden van ons eerste kind mij gelouterd heeft, en ook omgevormd. Eerst onbewust, later meer bewust. Zoveel oneigenlijks over God viel weg. Behalve meer oog en begrip voor mensen die ook zoiets doormaken, kreeg ik ook meer besef van de ongerijmdheid van het leven, de tragiek, de vergeefsheid van de dingen. Maar daarbij ook een diep besef van het wonderlijke mysterie dat het leven is.

Zegt u daarmee ook: dat alles móest bij mij eerst afgebroken worden alvorens ik verder kon?

Ja. Voordat ik God in de stilte kon vinden. Voordat het stil werd in mij, want daar begon het mee. Uitgeraasd met al mijn woede en pijn en frustratie. Die storm was eindelijk min of meer gaan liggen, zeg maar, en toen werd het stil. En in die stilte ... ja ... ik heb dat ooit omschreven als: *toen nam God het gesprek weer op.*

Zo voelde dat?

Ja. Zonder woorden. Wat een ervaring! Dus uiteindelijk heeft al die pijn en al dat afzien mij ook dat gebracht. Voor mij heel fundamenteel. Die innerlijke opruiming was nodig om geestelijk verder te groeien. Met nadruk zeg ik: voor mij. Nooit zal ik voor een ander spreken. Hoe vreselijk ook, het heeft mij wel gelouterd en geestelijk doen groeien. Zoiets als zegen in de vloek. In een psalm die veel voor mij betekent, staat dat zó verwoord:

*U hebt ons beproefd, o God,
ons gezuiverd, gezuiverd als zilver,
ons in een vangnet gedreven,
ons een zware last op de schouders gelegd.
Mensen zijn over ons heen gereden,
wij zijn door vuur en door water gegaan,
maar u bracht ons naar een land van overvloed. (Psalm 66, 10-12)*

Op welke manier ervaart u God in uw leven?

Als ik hier in dit park wandel, heb ik vaak het gevoel in een soort samenspraak te zijn, soms bijna hardop. Zo van: kijk nou toch, wat prachtig, die meidoorn, dat fluitenkruid, God, wat mooi, dank, dank! Om met Reve te spreken: “Het is gezien, het is niet onopgemerkt gebleven.”

Een tweede manier is voor mij in meditatie. Daarin ervaar ik niet alleen stilte en rust, maar soms ook het licht van een innerlijk zien, een diep gevoel van vrede. Ook die dragende stilte ervaar ik als God. Niet dat dat er altijd is hoor, was dat maar waar. Maar er zijn soms zomaar van die momenten ...

Nog weer een ander aspect ... wil ik dat wel kwijt ... ach wat, ik vertel het gewoon, en tegelijk zeg ik het toch ook met aarzeling. Ik weet nu ook echt dat er een geestelijke wereld is die ons draagt. Meestal hebben we daar geen idee van, hoezeer we gedragen worden. Er is voorzienigheid in ons leven. Ik heb dat echt zo ervaren, en voor mij is dat een heel wezenlijk besef. Aanwezigheid! Er is zoveel om ons heen waar we geen benul van hebben. Zoals Dietrich Bonhoeffer schreef: *Door goede machten trouw en stil omgeven*. Wij zijn nooit echt alleen. Ook al voelen en merken we dat doorgaans niet zo.

Hoe opent die geestelijke wereld zich voor u?

Soms, als ik alleen in meditatie ben, of samen, met een paranormaal begaafde vriendin. Dan kan zich een energieveld openen waarin ik die geestelijke wereld gewaarword. Een van die eerste ervaringen bracht een ongelooflijk gevoel van ontspanning. Een diep besef van gedragen te worden. Het enige wat ik hoefde te doen, was me daaraan over te geven.

Deelt u dat ook met anderen?

Nou, ik loop er niet mee te koop. Maar soms komen er mensen op mijn pad die over een bepaalde ervaring beginnen, aarzelend, afwachtend, zo van: hoe reageert ze? Laatst vertelde een mevrouw me hoe haar

overleden man soms even naast haar op de bank komt zitten. Kan best, denk ik dan en zeg: “Vertrouw er maar op, laat het je troosten.” Ik vermoed dat veel mensen zulke ervaringen hebben, maar er niet over durven te praten, uit angst om voor gek te worden versleten. Hoog tijd, vind ik, om die geestelijke wereld uit het verdomhoekje te halen. Alsof het iets raars zou zijn, fantasie, of niet christelijk.

Volgt u in meditatie een bepaalde traditie, of vorm?

Ik geef leiding aan een meditatiegroep waarin we een vast stramien volgen. We beginnen met twintig minuten *bodyscan*, zoals in *mindfulness*. Dan volgt er een tekst, muziek of geleide meditatie, en daarna twintig minuten stilte. We zijn daarbij niet eenkennig. Soms praktiseren we de *lectio divina* met een Bijbelgedeelte, soms kiezen we teksten uit andere tradities.

Is bidden belangrijk voor u?

Zeker. Waarbij ik moet zeggen dat bidden voor mij allang niet meer alleen iets met woorden is. Tussen bidden, mediteren en stil zijn zie ik geen duidelijke grenzen. Dus ik bid niet pas echt als ik op m'n kus-sentje zit of voorga in de kerk. Het is veel breder en ruimer geworden dan dat. Misschien begint bidden pas echt als je stilvalt. Vaak moet ik denken aan Etty Hillesum. Zij schrijft bijvoorbeeld dat zij heel haar leven ervaart als één grote samenspraak met God.

Heeft u ooit in uw leven een stem gehoord, een verschijning gezien of een ervaring gehad die u zag c.q. ziet als komend van God?

Op mijn zeventiende had ik een indringende ervaring. Tweemaal was ik geopereerd aan mijn longen, ik had een ellendige tijd achter de rug. Op een stralende dag liep ik op de hei, bijen zoemden om me heen, en ineens was het alsof er een sluier voor mijn ogen werd weggetrokken. Heel scherp herinner ik me nog altijd die overweldigende sensatie van gelukzaligheid: alles is goed. Alles wist ik, alles begreep ik, met alles was ik verbonden. Of eigenlijk moet ik zeggen: er was helemaal geen ‘ik’ meer. Die overrompelende ervaring duurde maar heel even, maar in mijn hart heb ik die altijd als iets heel kostbaars bewaard. Ik

was zeventien, wat wist ik daar nou helemaal van? Veel later las ik dat klassieke boek van William James, *The varieties of religious experience*, en kon ik het herkennen en benoemen als een mystieke ervaring. Voor mij staat het inmiddels wel vast dat er achter, in, onder of omheen de werkelijkheid waarin we leven, een nog veel grotere werkelijkheid is. Die ook werkelijker is dan alles wat ik voor ogen zie.

Wie zijn voor u - in persoon of geschrift - belangrijke gidsen geweest op deze weg?

Etty Hillesum dus. Ook de opleiding Geestelijke Begeleiding, met colleges van Kees Waayman, fenomenaal! En toch ook *Merkstenen*, de dagboek aantekeningen van Dag Hammerskjoeld.

Toch?

In de opleiding moesten we die bestuderen. Ik vond ze vaak zó cryptisch dat ik dacht: man, had dat nou eens eenvoudiger gezegd. Maar ik moest dus leren om het niet op te geven, en toen bleek hij die worsteling dubbel en dwars waard.

Wat betekent Gods aanwezigheid voor uw levensvisie, de manier waarop u in het leven staat?

Misschien wel vooral in hoe ik geleidelijk toegroei naar een houding van vertrouwen en overgave.

Misschien?

Ja, ik zeg dat met enige aarzeling. Want ik was echt niet zo'n ontspannen en vertrouwend mens. Spanning, daar kon ik altijd al slecht tegen. Maar na een forse burn-out was de rek er helemaal uit. Dat mijn vader stierf toen ik nog zo jong was, zal er ook geen goed aan gedaan hebben. En juist daarom ervaar ik het als echt heel bijzonder dat ik met mijn krampachtige en gespannen 'ik moet het allemaal zelf doen' nu langzaam steeds meer toegroei naar vertrouwen. Zo van: laat maar gebeuren wat er gebeurt. Want ook als ik niet weet waar het heen gaat, weet Hij daarboven het wellicht wel. Ook dat zeg ik trouwens met aarzeling. Zeker in deze coronacrisis. Daar kan ik soms echt nog wel

heel gespannen door worden. Om vervolgens toch weer uit te komen bij: laat maar komen, we zien wel. En dat is dan bepaald niet uit onverschilligheid, zal ik maar zeggen.

Kunt u een tekst, gedicht of lied noemen waarin iets verwoord wordt wat voor uw besef van God wezenlijk is?

Dat is een lied van Huub Oosterhuis dat al lang met me meegaat:

*Heer onze Heer, hoe zijt Gij aanwezig
en hoe onzegbaar ons nabij.
Gij zijt gestadig met ons bezig,
onder uw vleugels rusten wij.*

30 april 2020, op een winderige voorjaarsdag, *coronaproof* aan een picknicktafel in het Amsterdamse Amstelpark.

"God is een origineel scenarioschrijver."

Rosita Steenbeek (Utrecht, 1957) is schrijfster en neerlandica. Ze schrijft romans en non-fictie, onder andere boeken over Rome, de stad waar ze een groot deel van het jaar woont.

"Mijn grootvader, dominee, zei ooit: 'Ik ben een epicurist in de praktijk en een christen in hope.' Dat geldt ook voor mij. Ik denk dat ons leven eindigt bij het graf – daarom leef ik zo intens – maar ik hecht er ook aan te geloven dat er een God is die mij beter kent dan ik mijzelf." (Tien geboden, interview door Arjan Visser, Trouw, 3 april 1999)

Als ik 'God' zeg, wat is dan het eerste wat bij u opkomt?

Dan ben ik ineens weer verbonden met mijn kindertijd. Een gevoel van bescherming. Gezien worden. Natuurlijk kun je over God alleen maar in menselijke termen spreken. Ik zie dan ogen die de wereld zien, die ook mij zien. En handen, beschermende handen. Zoals in die dichtregels van Rilke :

*Wir alle fallen. Diese Hand da fällt.
Und sieh dir andre an: es ist in allen.*

*Und doch ist Einer, welcher dieses Fallen
unendlich sanft in seinen Händen hält.*

Als u zo ver als u kunt terugkijkt in uw kindertijd, wat vindt u daar dan als eerste beeld van, of associatie bij 'God'?
Een beschermende Vader.

Wanneer kreeg u daar ook denkbeelden bij?

Later dacht ik dan bijvoorbeeld: waarom Vader, en niet ook Moeder? Ik weet nog hoe we 't daarover hadden, thuis, en dat mijn vader toen uitlegde dat *roeach* – in de Hebreeuwse Bijbel het woord voor Gods aanwezigheid – vrouwelijk is. Maar voor mij als kind was het beeld heel eenvoudig: dat van de Vader op de troon.

Ter onderscheiding van die andere vader, die niet op een troon zat?

Nee, die zat gewoon op zijn stoel aan tafel. Of soms zomaar eronder. Eens, toen het onweerde, riep hij: “Die bliksem kan via de lamp in onze borden slaan. Ik weet niet wat jullie doen, maar ik kruip er alvast onder.” Dat soort grappen.

Wanneer ging u echt nadenken over God?

Op mijn dertiende. Totaal onverwacht kreeg ik een hersenbloeding. Heel bewust raakte ik mijn bewustzijn kwijt. Al eerder was ik me bewust van mijn sterfelijkheid – dat kregen we ook wel mee van mijn vader, die graag gedichten over de dood citeerde –, maar toen was het wel heel confronterend. Dat ik er zomaar geweest had kunnen zijn. Die schok betekende tegelijk het einde van de vanzelfsprekendheid van een God die er gewoon is. Zó de dood onder ogen te moeten zien, bracht niet alleen twijfel, maar ook een diep besef van hoe kostbaar elk moment is. Ineens was ik alle vanzelfsprekendheden voorbij.

U vertelt ergens dat u na die ingrijpende ziekenhuisopname op uw dertiende diepgravende gesprekken had met een vriendin over de zin van het leven. Ook over God?

Jazeker. Is God er echt, of is het allemaal verzonnen? En getuigt het niet van ijdelheid van ons mensen om een God aan te nemen die ook nog eens een plan met ons heeft?

Weer even terug naar uw kindertijd. Wie leerde u bidden?

Moeder én vader. Van mijn moeder leerde ik het intieme gebed. Je hart luchten bij God. Bidden voor anderen. Bij mijn vader had bidden soms iets provocerends, ook daarover kon hij grappen maken. Ik heb dat als

heel verrijkend ervaren. Zo kon hij aan tafel bidden: “Heer, strek uw beschermende hand uit over dit dartele moedertje dat ooit bij mij tussen de lakens is geglipt, en over het kleine geteisem dat te kwader ure uit haar tevoorschijn is gekropen.”

Dan zult u als kind toch wel even stiekem naar moeder hebben gegluurd om te kijken hoe zij dat vond?

O, dat kon ze goed hebben, hoor! Ze waren dol op elkaar, en zij hield ook van zijn uitdagende gedrag. Zelf vond ik zulke gebeden prachtig. Nee, die heb ik nooit ook maar in de verte als spottend ervaren.

Lang geleden interviewde Arjan Visser u voor zijn Tien geboden in Trouw. U vertelt daarin: “Na het gebed vroeg mijn vader ons streng: ‘En? Heb je God gezien? Als je Hem niet hebt gezien, dan heb je ook niet met Hem gesproken.’ Dit had tot gevolg dat wij ons tijdens het bidden suf piekerden over Gods gedaante. Ik weet nog dat een van mijn zusjes op een dag antwoordde: ‘Hij zat op een hekje aan grazige weiden.’” Was u als kind niet totaal in verwarring van zo’n vraag?

Nee hoor, wij kenden mijn vader. We zaten alleen maar geweldig na te denken om iets te verzinnen. Hij daagde ons steeds uit. Ik heb me dan ook nooit kunnen herkennen in mensen die opgelucht verzuchten: blij dat ik al die flauwekul overboord heb gezet. Dat ik begon te twijfelen, vond ik wel moeilijk, maar tegelijk voelde ik me daarin ook weer opgevangen door mijn vader. Kijk, als je wordt opgevoed met ijzeren zekerheden, en met hel en verdoemenis kun je je misschien herkennen in de woorden van de dichter Hendrik Marsman: *Neem mijn laatste troost mij niet af, mijn zonden gaan mee in mijn graf*. Maar ik ben met zoveel ruimte en speelsheid groot geworden. Wat mij is meegegeven koester ik nog altijd als een kostbare schat.

Had u als kind een favoriet Bijbelverhaal?

Veel spannende verhalen in het Oude Testament, over koningin Esther bijvoorbeeld. In het Nieuwe Testament het kerstverhaal, de gelijkenissen zoals die van de barmhartige Samaritaan, zo’n oerverhaal. Indrukwekkend vond ik het scheppingsverhaal.

Werd er thuis aan tafel uit de Bijbel gelezen?

Vaak, niet altijd. Als mijn vader las, bedacht hij er van alles bij. Bij de wonderbare spijziging bleken er bijvoorbeeld ook drie meisjes rond te lopen, die de namen droegen van mij en mijn twee zusjes. Later kwam er nog een jongetje bij. Zo gingen wij allemaal ook mee in de ark, samen met een paartje spuugbeestjes en een paartje pissebedden. Ook bij de uittocht uit Egypte, helemaal achterin die lange optocht door de Schelfzee, bleken wij mee te lopen. Wij hoorden er vanzelfsprekend bij. Zo ging ik al die Bijbelse figuren een beetje als familie zien. Heel verbindend.

U hebt dus heel wat over God meegekregen. Wat daarvan heeft u later losgelaten? En wat is er, hoe dan ook veranderd, altijd met u meegegaan?

Die verbondenheid voel ik nog steeds. Het heeft alles met die openheid thuis te maken dat ik altijd ben blijven beseffen dat er een soort van geloven mogelijk is, en blijft, ondanks de twijfel. Mijn houvast is de figuur van Christus gebleven, in wie God zichtbaar werd. Heel eenvoudig: heb je naaste lief. Sterker nog – en niet zo eenvoudig –: heb je vijanden lief. Vanuit dat houvast probeer ik te leven. Als ik naar de kerk ga, waar dan ook, heb ik nog altijd een gevoel van thuiskomen. De verhalen gaan met me mee. Plus de mogelijkheid om te kunnen bidden. Al zijn er soms tijden dat het er niet van komt.

Welke werkelijkheid vertegenwoordigt God in uw leven?

Mijn vader heeft mij ooit gewezen op een gedicht van Jan Luyken, *De ziele betracht de nabijheid Gods*, en daar herken ik mij wel in. Luyken begint met:

*Ik meende ook: de Godheid woonde verre,
In ene troon, hoog boven maan en sterre,
En hefte menigmaal mijn oog
Met diep verzuchten naar omhoog.*

Kijk, daar is die troon uit mijn kinderbeeld. Dan vervolgt Luyken:

*Maar toen Gij U liefde te openbaren,
Toen zag ik niets van boven nedervaren,
Maar in de grond van mijn gemoed,
Daar werd het lieflijk en zoet.*

*Zodat ik U, o God, bevond
Te zijn de grond van mijne grond.*

Soms kun je raken aan die diepste laag. Niet alleen via het christelijk geloof.

Heeft u ooit in uw leven een stem gehoord, een verschijning gezien of een ervaring gehad die u zag c.q. ziet als komend van God?

De tweede keer dat mijn leven zomaar voorbij had kunnen zijn, was na een ernstig auto-ongeluk in 2002, een maand na de dood van mijn vader. De neef van mijn vader, die achter het stuur zat, kwam daarbij om het leven. Mijn moeder en ik raakten zwaargewond. Maandenlang lag ik in een gipskorset op mijn rug en kon ik niets pakken buiten het bereik van mijn hand. Mijn bed werd een louteringsoord, een plek voor een bewegingsloze pelgrimage, van elke dagelijkse verantwoordelijkheid bevrijd, zonder bezit. Ik vroeg me niet meer af of mensen me wel aardig vonden, hoe ik eruitzag, hoe mijn boeken zouden worden ontvangen. Ik beschreef het in *Intensive care*: “Witte sneeuw die neer blijft vallen op de witte aarde, witte mensen die voor ons zorgen, ons tussen zachte witte lakens leggen. O stille cel, couveuse, baarmoeder, nirwana, niets, ik wil hier niet weg.” De toekomstloosheid werd een soort eeuwigheid. Ik had geen enkele doodsangst, voelde een sterke verbondenheid met de anderen en een diep gevoel van compassie. Ik vertelde het aan een vriend die dit herkende. Hij had tijdens zijn studie theologie een scriptie gewijd aan het boeddhisme en de relatie tussen leegte en compassie, *karuna*. Volgens het boeddhisme komt compassie voort uit leegte. Dat was precies wat ik had ervaren. Het ego zat niet meer in de weg.

Alsof er iets wat veel groter is dan jezelf door jou heen leeft?

Ik merk dat ik stamel, als ik daarover praat. Zoiets als verbinding met de diepste grond, die mij van angst bevrijdt en met compassie vervult. Dan zie ik ook Jezus, in wie God zichtbaar wordt. Dat deel ik met mijn joodse oma, mijn moeders moeder, over wie ik Rose schreef. Ze trouwde met mijn grootvader en werd ineens domineesvrouw. Ze zal het moeilijk gehad hebben met die klassieke dogma's over Jezus als zoon van God, maar ze zei: "Ik zie hoe hij door God is aangeraakt."

Wat betekent bidden voor u?

Dat gaat met golven. In tijden dat het eropaan komt, als ik me zorgen maak over mensen, ben ik wel een enthousiastere bidder dan anders. Ook als ik in een kerk kom, wend ik mij vanzelfsprekend tot God. Hier in Rome merk ik hoe belangrijk Maria voor de mensen is, maar zelf zal ik nooit tot Maria bidden. Dat protestantse zit kennelijk toch diep. Terwijl ik het wel mooi vind, hoor, dat Maria ons overal een beetje in de gaten houdt. Wat ik trouwens heel bijzonder in haar vind, en waarin ze ons ook veel kan leren, is haar aanvaardende levenshouding. Soms moeten we in ons leven het onvermijdelijke accepteren.

U beschrijft in 'Intensive Care' een vriend en collega van uw vader, die na dat ernstige ongeluk bij u op bezoek kwam in het ziekenhuis, en toen bad: "God, u heeft er wel een potje van gemaakt. We begrijpen er helemaal niks van. Ik ben eigenlijk gewoon boos op U." En hoe hij, op ziekenbezoek bij uw vader, bad: "God, het is voor u toch een peulenschil om Jan beter te maken. Ruk hem nou niet weg bij dat lieve gezin."

Ja, die kon er wat van. Maar wat ik toen heel sterk ervaren heb, is hoeveel het voor mij, in die donkere diepte, betekende dat iemand hardop met mij bad. Samen bidden is anders dan samen praten.

Waar zit dat precies in?

Dat je contact met elkaar hebt, maar tegelijk ook op een nóg dieper niveau. Het plaatst je met elkaar en met alles wat er speelt in een grotere dimensie. Zoals Jan van der Eijk, destijds predikant van mijn ouders, mij toen ook bezocht en bad *dat er vonken van licht door de*

duisternis heen mogen breken. Dat heeft me diep geraakt, ik weet het nog altijd.

Nog één citaat. In 'Intensive Care' beschrijft u dat vreselijke ongeluk, en dan het moment dat de hulpdiensten arriveren.

“Overall lichten, als op een filmset.

Het is geen set. Dit is de werkelijkheid. Het echte leven, waar de dood elk moment kan binnenvallen. Die versregel: Midden in het leven zijn wij door de dood omvangen. Ik heb het altijd geweten, ik heb het voortdurend beseft. Het ware leven is vreselijk, wreed, extreem. Ik verbaasde me erover dat het zo lang goed ging.

Hier lig ik en zie toe.”

En verderop het gesprek met Johanna, de weduwe van uw verongelukte neef, de dag erna.

U zegt: “Wat is ons leven veranderd.” En zij: “Dit is het leven.”

Ja, ik ben me er voortdurend van bewust dat het noodlot elk moment kan toeslaan. Ik zie hier in Rome in deze coronacrisis zoveel mensen die met grote angst leven. Dat heb ik helemaal niet. Natuurlijk zie ik het aangerichte leed, en ben ik bekommerd om de mensen. Maar zelf ken ik niet die verbijstering, die angst van ‘als-er-maar-niks-gebeurt’. Rampen en plagen horen nu eenmaal bij ons leven. Het is niet alleen maar veilig, beschermd en maakbaar. Zoals ik ergens in dat boek schreef: “God is een origineel scenarioschrijver.”

Hoe reageren mensen die u ontmoet als ze merken dat u gelovig bent?

Vaak met verbazing, zo van: goh, geloof jij? Maar ik vermoed dat ze vaak ook wel een heel simplistisch beeld van geloven hebben, van zo'n soort Sinterklaas daarboven die alle touwtjes in handen heeft. Maar zo simpel is het natuurlijk niet.

Wie zijn, in persoon of geschrift, voor u inspirerende gidsen of reisgenoten (geweest) op uw geestelijke ontwikkelingsgang?

Dietrich Bonhoeffer, Emmanuel Levinas, die me God leerde zien in de ogen van de Ander, professor Gilles Quispel, mijn docent gnostiek, dichters als Rainer Maria Rilke, Josef Brodsky. En natuurlijk mijn ou-

ders. Mijn vader, die zich erover kon opwinden als collega's en vrienden zeiden: "Kinderen moeten later zelf maar uitvinden of en wat ze geloven." "Nee", reageerde hij dan, "je moet ze een fundament meegeven. Dan kunnen ze dat desgewenst later overboord gooien." Dat is iets wat ik duidelijk geleerd heb van mijn vader, de vrome vader die ook aan alles twijfelde, en overal grappen over kon maken. Maar trouw tot op het bot. Ook al kun en mag je aan alles twijfelen, je moet er toch eerst een vorming in hebben. Daar ben ik zelf dus ook trouw aan gebleven. En van mijn moeder heb ik het christendom van de daad meegekregen. Ze was nauw betrokken bij de oecumenische, politiek geëngageerde beweging Sjaloom in Odijk. Daar werd de Bijbel naast de krant gelegd en ging het om de verantwoordelijkheid voor de naaste als directe consequentie van de boodschap van Christus.

Kunt u een tekst, gedicht of lied noemen dat iets verwoordt van wat voor uw besef van God wezenlijk is?

Ik citeerde al dat gedicht van Jan Luyken. En wat mij bijgebleven is van diensten op oudejaarsavond, bij een van beide grootvaders, dat klassieke *Blijf bij mij, Heer, wanneer het duister daalt*. Daarna gingen we olie-bollen eten en spelletjes doen. Maar door de kerkdienst, het noemen van de namen van de overledenen en dat lied was alles in een groter verband gezet. Dat alles had een diepere laag gekregen.

Hemelvaartsdag, 21 mei 2020

"God is onbenoembaar."

Stef Bos

"Tranen zijn mijn waarheidsserum."

Marina de Kort-de Wolde

"Het kan tussen God en mij zó stil zijn dat de stilte spreekt."

Heino Falcke

Wie is God? Die vraag levert heel diverse antwoorden op. De een krijgt een warm gevoel en raakt niet meer uitgepraat. De ander haalt de schouders op. Henk Veltkamp voert gesprekken met 25 vrouwen en mannen die – zo verschillend als ze zijn – allemaal 'iets met God' hebben, om hen te vragen naar de aard en beleving van dat 'iets'. Elk gesprek start met de vraag welke plek God in hun leven inneemt. Wat hebben zij als kind over God meegekregen? En hoe is het verder gegaan? Hoe is hun beeld van God veranderd? En wat betekent God nu voor hen?

Gesprekken met Stevo Akkerman, Nora Asrami, Tamarah Benima, Stef Bos, Riekje Boswijk-Hummel, Tijs van den Brink, Marieke Brouwer, Heino Falcke, Jacobine Geel, Henk Helmantel, Marina de Kort-de Wolde, Florus Kruyne, Frits de Lange, Almatine Leene, Carel ter Linden, Huub Oosterhuis, Sabine Plasschaert, Jan Simon Ridderbos, Aafke Romeijn, Thandi Soko-de Jong, Rosita Steenbeek, Shelton Telesford, Holkje van der Veer, Paul van Vliet, Ton van der Worp

KokBaekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

NUR 728
ISBN 978 90 435 3655 4

9 789043 536554